

NOTES SOBRE TOPONÍMIA MEDIEVAL DE LA COMARCA DELS PORTS

Ferran ARASA I GIL

La comarca dels Ports, amb una superfície pròxima a 1.100 km.², té una base històrica com la componen, fonamentalment, els territoris del Castell de Morella en 1232, moment de la conquesta cristiana. Amb anterioritat havien estat conquerits alguns altres castells, com ara el d'Olocau en 1180 i el de Benifassà en 1208. Aquest darrer fou donat al Monestir de Poblet, que hi establí una altra comunitat; les terres de l'antic castell, ara propietat del nou monestir, formaren la Tinença de Benifassà, una mena de territori autònom dins els termes generals de Morella. La darrera incorporació fou Vilafranca en 1303.

Els pobles que la componen són, per ordre alfabètic: Castellfort, Catí, Cincorres, El Forcall, Herbers, Herbeset, Hortells, La Mata, Olocau del Rei, Palanques, Sorita, La Todolella, Vallibona, Vilafranca, Villores, Xiva de Morella, més els que constituïen la Tinença de Benifassà: Bel, Bellestar, El Boixar, Castell de Cabres, Coratxà, Fredes i La Pobra de Benifassà.

En la nostra comunicació tractem d'alguns topònims actuals i pretèrits d'aquesta comarca que ens han paregut d'especial interès. Per a l'elaboració d'aquest treball ens hem servit d'un cert coneixement de la toponímia comarcal, així com del buidat no exhaustiu de la més antiga documentació medieval coneguda i publicada, fonamentalment les cartes pobles, les quals, en les seues *afrontaciones*, contenen una gran riquesa toponímica. També, no cal dir-ho, hem revisat la bibliografia existent sobre el tema. D'aquest treball, que per la seua extensió excedia les possibilitats de publicació en les actes d'aquest col·loqui, exposarem només algunes conclusions.

Del més d'un centenar de topònims estudiats hem fet un tria dels més representatius, agrupant-los segons es tracte de noms àrabs o mossàrabs. En cada grup, els topònims seleccionats apareixen ordenats alfabèticament. Els pretèrits apareixen en cursiva i, en els casos que hi ha una variació significativa, es presenten les diverses formes documentades i s'indica l'any entre parèntesi. La localitat en què es troben, si es coneix, va igualment entre parèntesi. Si estan encara en ús, primer hi apareix la forma pretèrita i en segon lloc l'actual. En els casos que es dona l'ètim, el significat hi apareix entre parèntesi quan es considera necessari.

MOSSARABISMES:

- BOMBITADOS, els (El Forcall). Del llatí /mōntes vētātos/.
- CABRILLES, les (La Iglesia de la Cid - El Portell de Morella); *Penam de la Calçada de la Cabriella* (1232); *calzada de Cabriola* (1250).
- CAMPELLO(S), el(s) (Castellfort, Catí, Morella, Vilafranca); *Campellus siccus* (1213); *Campielo sicco* (1232, 1239); *campillo sicco* (1250); *partita i mansatan del Campello* (1370); *Campello* (1691).
- CANDIALES, les (Morella).
- CARRAIXET, el (Morella). Del llatí /carīcētum/ (canyet).
- CATÍ: *Catinus* (1232); *Cati* (1250). Del llatí /catīnus/ (olla).
- COLLA, *Roure de la* (El Boixar - Fredes). Del llatí /cōlia/ (puig).
- COMOS, *serram de los* (1232); *umbrie de los Comos* (1237). Límit de Coratxà.
- CUBELLOS, els (Sorita).
- ESPINO, Coll de l' (Castellfort); *colladiello pinoso* (1232).
- GARUMBA, Mola de la (Morella).
- GARGOTXO, Font del (Vilafranca).
- GORDO, Font del (La Mata). A Albocàsser tenim el topònim Montogordo.
- MOIXACRE (Morella); *Serram de Moxaca* (1157); *Moxaquer* (1443). Segons J. Coromines deriva del llatí /mōns sācer/, amb paral·lels en el castellà «Mojácar». C. Barceló planteja una etimologia de l'àrab /al-musāqqaq/ (ple de caveres, cavernós).
- MONTNEGRELL (Sorita); *mont nigrello* (1232); *Monte Nigrello* (1250). Del llatí /mōnte nigro/ més el sufix -ellus.
- MORELLA; *Murala* (segle XI); *Maurila* (segle XI); *Morela* (1157); *Morella* (1233); *Maurella* (1234). Probablement del llatí /mōrēlla/, diminutiu de /mōrus/ (morera), o bé de /maurēlla/, diminutiu de /maura/ (mora).
- MORRANDA, la (Bel, Coratxà, Predes).
- OLIVARES (Morella).
- ORTIELLO; *cova del Ortiello* (1237) (Coratxà).
- PALOMITA (Vilafranca). Del llatí /palumbeta/ (colomí).
- PARDOS, Barranc de (Sorita); *vallem de los Pardos* (1250, 1273).
- PENIELLA, *fontem de* (1239) (Mosquerola, Terol). Antigament de Vilafranca. Coneixem un Mas i Font de la Pinella en el terme d'Ares del Mestre. Del llatí /pinna/ (penya) amb el diminutiu -ella. La forma *pena* existeix a la toponímia de la Ribera del Matarranya. A la Tinença de Benifassà tenim la Pena de Bel.
- PICAIO, el (Vilafranca).
- PUACHOL (1233) (Vallibona); *Puatxol de na Rossa*. Del llatí /pūteū/ més el sufix -olus.. Forma no arrellegada en el DCVB.
- REGATXOL, el (Herbeset); Font del Regatxol (Castell de Cabres, Vilafranca); Font dels Regatxols (Morella); *Regaxol* (1239); *Reguacholl* (1443).
- RIELLO, Mas i Tossal de (Vilafranca); *Serrades i masia de Riello* (1691). Del llatí /rivēllu/, diminutiu de /riuv/ (riu), que ha donat en català el mot *riell*.
- ROSALEO, Mas de (Morella).
- SARANYANA (La Todoella); *Molam Sarinanae* (1212); *Turris de Sarañaña* (1233). Del llatí /Seriniāna/, potser un compost del gentilici *Seranus* més el sufix -ana referit a la propietat.
- SOFONDO, Más de (Catí).
- VALLIBONA; *Vallibonam* (1157, 1194); *Vallis Ibone* (1209); *vayllibona* (1232). Del llatí /valle bōna/ (vall bona).

- VALLIVANA (Morella); *Balmana* (1194); *Vallivana* (1239, 1250).
- VIENCILLO, *Balsam de* (1233) (Vallibona).
- VINATXOS, Font de (Morella).

Com ja assenyala J. Coromines, els topònims mossàrabs són freqüents en el nord del País Valencià, i bona mostra és aquest recull limitat a una comarca de l'interior. Dels 34 acf documentats, 28 són encara vius; un alt percentatge de pervivença. Entre ells podem identificar els diferents trets que caracteritzen els parlars romànics anteriors a la conquesta cristiana:

— *Conservació del diftong decreixent -AU-*: podria ser el cas de les formes pretèrites *Maurila* i *Maurella* del topònim Morella.

— *Manteniment de -O final*: Bombitados, Campello, Comos, Cubellos, Espino, Gargotxo, Gordo, mont nigrello, Ortiello, Pardos, Picaio, Riello, Rosaleo, Sofondo, *Viencillo*, Vinatxos.

— *Manteniment dels grups llatins -MB- i -ND-*: Bombitados, Candiales, Garumba, Morranda, Redonda, Sofondo.

— *Diftongació de È llatina*: *Cabriella*, *Campielo*, *colladiello*, *Ortiello*, *Peniella*. Aquest fenomen només es documenta en alguns pretèrits i, en ocasions, alternant amb formes que no presenten diftongació.

— *Oclusives conservades entre vocals*: Bombitados, Catí, Moixacre, Palomita.

— *C^e.i > TX*: Coratxà (?), Regatxol, Vinatxos.

— *-J- conservada*: Picaio.

— *Ē, Ī tòniques i E àtona interna > I*: Bombitados, Palomita, Vallibona, Vallivana.

— *-E conservada*: Candiales, Olivares.

ARABISMES:

- *ABENAHURT*, *serram de* (1209).
- *ABENGARIN*, *Rahal de* (1236); *raphalgarino* (1266); Rafelgarí; ja en terres tarragonines. De l'àrab /rāhal Ibn Garí/, en què l'antropònim podria ser d'origen llatí.
- *ADCANTARELAM* (1212); *Alcantariela* (1232); *alcantarella* (1233); *alcantariella* (1239, 1250). Encara en 1691. Actualment perdut. Diminutiu de l'àrab /al-qantara/ (el pont, l'aqüeducte, el dic).
- *ALCOLEA*, La Pobla d' (Morella); *Pobla d'Alcolega* (1443). De l'àrab /al-quláy'a/ (el castellet).
- *ALCORBA*, *Serram de* (1157); *ruppe de Corbo* (1213); *Corbon* (1239); *castrum de Corbo* (1303); *Castell den Corbó* (1691); Mas i Font de Corbó (Vilafraanca, Benassal). Potser de l'àrab /al-qúrba/ (la més pròxima).
- *ALHORRE* (1233); *Alforre* (1254); *mas de fratre Exemeno* (1307); Mas de Fra Xemeno (Morella). De l'àrab /al-ḥúrra/ (la lliure, la noble).
- *ANADOR*, *cabeço o costa de* (1233); *costam que dicitur Andador* (1250); *Andador* (1291); *Foya del Andador* (1443). Actualment perdut. De l'àrab /an-nazúr/ (el lloc de guaita).
- *ASSUCA*, *Coll de l'* (El Boixar - Fredes). De l'àrab /az-zuqqáq/ (el carreró).
- *AVINSILONA*, *albercan* (1157); *alberc de Ben Sitona* (s. XIV), entre Morella i Vallibona. Actualment la Serra de Santa Àgueda. De l'àrab /Ibn Sidúna/.
- *BENAHÀÇAM*, *Rigallum de* (1204) (Vilafraanca). Actualment perdut. De l'àrab /Ibn Has-sán/. Es tracta també d'un *rāhal*.
- *BENAVIT*, *Serra de* (1143) (Morella). Des del segle XVI la Serra de Sant Marc. De l'àrab /Ibn Avid/.

- BENICABO, Mas de (Castellfort). Conegut ja des del segle XVI. A València coneixem un *rahal del Benicabo* (1238).
 - BENICÀSSIM. Torre de (La Iglesiasuela del Cid, Terol). Lloc d'anomenada a Vilafranca per la seua proximitat. De l'àrab /Bani Qásim/. Tenim un paral·lel en el topònim del poble costaner de Benicàssim.
 - BENIFASSÀ, La Pobla de; el Castell de Benifassà; *Beniazan* (1157); *Beniphaçan* (1195); *Benifassa* (1208). De l'àrab /Bani Ḥassán/.
 - CORATXÀ; *Corachan* (1234); *Coraxa* (1235); *Corachyan* (1237); *Choraxan* (1239). C. Barceló proposa una etimologia de /qáwr/ (lloc murat, espai tancat) i /al-jál/ (barana, ampit).
 - DAIMUS (La Tinença de Benifassà). De l'àrab /ad-day-mús/ (la cisterna, el soterrani; el racó).
 - GIBALCOLLA (Catí); *Gibalcolla* (1239); *rambla del Gibalcola* (1375). De l'àrab /jibál/ (muntanya) i el llatí /còlia/ (puig). Podria tractar-se d'una tautologia amb mots de diferent llengua. A Elx tenim el topònim Jubalcolla.
 - LLÀCOVA, la (Morella); *la Lachava* (1194); *Lacava* (1239); *mas de la Llecuca* (1273). De l'àrab /al-^çaqaba/ (la costera).
 - MALEFAS, *Turrin* (1212); *vilar de la malea* (1232); *vilar de la malepha* (1233); *villa de la Maleha* (1250). De l'àrab /malḥa/ (bella, formosa). Tenim una paral·lel en el Castell de Vilamalefa.
 - MARIA, *Talayas de* (1232, 1237); *Talayas* i *Cova de Maria* (1242). De l'àrab /ṭalaia^c al-mariyya/. Es tracta d'una tautologia: talaies de la talaia.
 - MENADELLA, la; Barranc de la Menadella (El Forcall); *Almenarella* (1194, 1209, 1232, 1233, 1250). De l'àrab /al-manarállal/, diminutiu femení de /al-manára/ (la torre dels senyals, talaia en lloc elevat on s'encenen fogueres de senyal).
 - OLOCAU del Rei; *Alocaf* (1213); *Alocau* (1232); *Olocau* (1249). De l'àrab /al-^çuqáb/ (la costera).
 - TEXEDA (1443) (Morella). Tenim una paral·lel a Castelló de la Plana: una alqueria anomenada *Teccida* (1251), avui Taixida.
 - VENAHEBU, *Cabeço de* (1239) (Vilafranca); *partida de Benasebus* (1691). Perdut en l'actualitat. Es tracta d'un compost amb *Ibn* i un segon element desconegut.
- Pel que fa als topònims àrabs, estudiats en bona part per C. Barceló, en general pot afirmar-se que són més nombrosos a la documentació més antiga —l'anterior a la conquesta cristiana— i ben escassos en l'actualitat: dels ací arrellegats només n'hi ha una dotzena escassa que són encara vius. Entre altres aspectes, destacarem la presència de tautologies com potser Gibalcolla, amb un element romanç i l'altre àrab, i *Talayas de Maria*. Tenim documentats també bons exemples de casos primerencs en què s'esdevé un fenomen de substitució lingüística, com ara *Alhorre* = *mas de fratre Exemeno*. Podem agrupar, finalment, els nostres topònims d'etimologia àrab segons una senzilla classificació semàntica:
- Amb un element personal: *Abenahut*, *Abengarin*, *Avinsilona*, *Benahaçan*, *Benavit*, *Venahebu*, *Benicabó*, *Benicàssim* i *Benifassà*.
 - Referits a construccions: *alcantarella*, *Alcolea*, *Coratxà* (?).
 - Adjectius qualificatius: *Alcorba*, *Alhorre*, *Malea*.
 - Llocs de guaita: *Andador*, *Menadella*.
 - Orònims en general: *Assuca* (?), *Colla*, *Daimus*, *Gibalcolla*, *Llàcova*, *Maria*, *Moixacre* (?), *Olocau*.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. (1930-1969): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Mallorca.
- ASÍN PALACIOS, M. (1944): *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid.
- BARCELÓ TORRES, C. (1982): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva.
- (1986): «Sobre alguns topònims àrabs del País Valencià. Els noms de lloc de tipus «Beni», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica. X Col·loqui*, XXIV, Barcelona, 411-415.
- «Colección de Cartas Pueblas», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Castellón, 1920 ss.
- COROMINES, J. (1965-70): *Estudis de toponímia catalana*. Barcelona.
- GALMÉS DE FUENTES, A. (1983): *Dialectología mozárabe*, Madrid.
- GRAU MONTSERRAT, M. (1985-86): «Arabismes de la Tinença de Benifassà (Ports de Morella)», *Boletín de Amigos de Morella y su Comarca*, VII, Morella, 29-32.
- NADAL, J. M.; PRATS, M. (1982): *Història de la llengua catalana. 1 / Dels orígens fins al segle XV*, Barcelona.
- PUIG, J. (1950): «Correspondencia de algunos nombres de lindes del término de Villafranca del Cid», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVI, 1950, 10-14.